

Dr. Igor Grdina

Roman in zgodovina*

Boris Pahor ni ustvarjalec zgodovinskih romanov. Njegove teksti se res odvijajo v prepoznavnih prostorsko-časovnih koordinatah, vendar pa pisatelja ne zanima ne romantiki neizmerno ljubo postavljanje fikcijskih zgodb v živopisno scenarično in s preobrati nasičeno kronološko okolje ne minuciozno (hiper)realistično slikanje duha in logike te ali one dobe, ki pripovedovalca postavlja v položaj fingirane-ga očitidca. Svojo poslanstvo je tržaški mojster uzrl v pričevalskem pisanju. Njegov položaj očitidca je stvaren, tekst pa se v posameznih plasteh giba tako v avtobiografskem kot v izmišljajskem oziroma mimetičnem modusu.

V dnevniških zapiskih iz obdobja 1986–1989, ki so pod naslovom *Napoved nove plovbe* izšli v drugem letu slovenske neodvisnosti, je Pahor nazorno pojasnil svoje razumevanje razmerja med zgodovino in romanom. Pod datumom 3. 9. [1988] se najde pisateljev opis srečanja z literatom in kiparjem Tonetom Svetino na Bledu. Ko ga je ta zvlekel v svojo galerijo, sta med ogledovanjem skulptur merila »daljo in nebeško stran« lastnih razumevanj dogodkov med drugo svetovno vojno v Cerknem. Partizani so po nemškem napadu na tamkajšnjo komisarsko šolo ob koncu januarja 1944, ki jim je prizadejala boleče izgube, obtožili kaplana Lada Piščanca in Ludvika Slugo ter še 13 nesrečnikov, da so izdajalci, in so jih zato »justificirali«. Dejansko pa so s tem najodgovornejši za polom skušali prikriti svojo, v svetu vsakodnevnih bojov težko razložljivo lahkomiselnost. Svetina je v vojnem romanu *Ukana* tragedijo v Cerknem tematiziral, vendar je dogodka opisal v okviru narativa Titovega režima – čeprav pokola niso preživeli samo rablji, temveč tudi ena od žrtev. Ko ga je Pahor opozoril, da romanesknost teksta in vpeljava spremenjenih imen v primeru krajevno in časovno natančno opredeljenih dogodkov ne zagotavljata ukinitve stvarnostnih denotacij, se je Svetina začel celo izgovarjati na založbo, ki da v ponatisih knjižne uspešnice ne mara sprememb.

Tržaški pričevalec je gorenjskega pisca, ki je med drugo svetovno vojno partizanal v rodni pokrajini, potem skušal prikleščiti s konkretnim primerom. Vprašal ga je, kaj bi si njegov sogovornik mislil, če bi on opisal Mlino in dogodka v njem 3. septembra 1988 na način, na kakršnega je Svetina tragedijo v Cerknem januarja 1944. Obravnaval bi skulpture in si – očitno v freudistični maniri – mislil, da je njihov ustvarjalec mladostne prikrajšanosti kompenziral z razbrzdanostjo v letih brez milosti, nad vojnimi ujetniki pa naj bi se nekoč znesel zaradi prikrivanja svojega izdajstva. Ustvarjalca kipov, ob ogledu katerih bi prišel do takih sklepov, bi imenoval Svedrin. Kakor sta v *Ukani* ime in lik izdajalskega kaplana Piškurja z mnogimi asociacijskimi nitmi povezana s povsem drugačnim Piščancem (poklic ter prvi zlog in polna pomenskost priimka v živalskem svetu), bi se tudi v

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Književna republika Borisa Pahorja (J6-4619), ki ga financira ARIS (vodja: dr. Urška Perenič).

hipotetični Pahorjevi prozi ne bilo mogoče motiti o dejanski identiteti opisovanca niti bralcu, ki ne bi vedel, kje je bil tržaški pisatelj na začetku poletno-jesenskega meseca leta 1988. Vsakdo, ki bi se poglobil v topografijo in seznam kiparjev na Bledu, bi ga mogel prepoznati. Seveda pa je vprašanje, ali bi bil Pahor potem varen pred tožbo nekdanjega partizana Svetine – kakor je ta pri pisanju o pokojnem posvečenem pesniku Piščancu. Komunistično sodstvo ne v teoriji ne v praksi nikoli ni težilo k enakosti pred zakonom: tisti, za katere je ocenilo, da se trudijo za dosego revolucionarnih ciljev – v marksističnem ideološkem lunaparku so se ti redno razglašali za zgodovinsko nujnost –, so pravzaprav morali biti obravnavani drugače od ljudi, ki jim je pripisovalo nastopanje v vlogi kot dimnikar črne reakcije.

Pahor pa je tudi sam pokazal, kako zares je mislil v začetku septembra 1988. V *Napovedi nove plovbe* je v zapisku za prvi dan tega meseca citiral poslanico, ki mu jo je namenila Vlasta. Ime je izmišljeno, ne pa tudi besede, ki so navezane nanj. Gre – kakor se lahko vsakdo prepriča v knjigi *Sončna ura*, ki jo je pripravila, uredila in komentirala Urška Perenič – za realno osebno poslanico Marije Žagar. Njena vsebina in sporočilna intenca sta v *Napovedi nove plovbe* ohranjeni. Pisatelj si ni prizadeval zabrisati povezav z dokumentom, saj svoje bogate korespondence ni uničil ali jo dopisovalcem naročil ohranjati v tajnosti. Nasprotno: celo poslanice drugim je hranil – kar utegne biti odgovor človeka kulture na bridko izkušnjo Slovencev v Primorju, ki jih je italijanska nacionalnoliberalna oblast hotela asimilirati, fašistična pa izničiti. Pahor je s svojim bivanjem, ki je bilo s številnimi pismi povezano z eksistencami drugih, dokumentiral njun poraz. Z ustvarjanjem pa ga je dokazal.

Čemu so v Pahorjevem opusu imena drugačna kot v nekdanji stvarnosti, dejanja pa ohranjena, kakršna so bila? Dokumentaristična poetika je utemeljena na adekvatnosti med zapisanim in zavestjo o dogodenem. Kjer slednja ni jasna in ohranjajoča vse okoliščinske podrobnosti, je taka tudi pripoved. Pahor pa prepričuje z intenzivnostjo izraza, ki potrebuje v prvem planu ostrino. Njegova verodostojnost se ne utemeljuje na spominu, temveč na doživetju. Zato so mu mestoma potrebni minuciozni opisi prostora, ki presegajo zmožnost memoriranja enkratnega trenutka: tematizacija posameznih lokalitet izhaja iz daljše izkušnje. V *Nekropoli* je taboriščna stvarnost uzrta skozi zavest o doživetjih iz časa vojne groze in strahot ter iz videnja njenih ostankov toliko in toliko let pozneje. Na mikroravni je mogoče podobno odstranitev paralakse, ki nastane pri enkratnem zaznanju določene stvarnosti, opaziti tudi pri tematizaciji posameznih eksterierjev in interierjev v drugih pisateljevih pripovedih. Pisatelj, ki hoče biti verodostojen pričevalec o nekdanjem svetu, zato v svojih pripovedih tudi likom v prvem planu ne more pripisati dejanskih imen – četudi ta za (nekatero) bralce ne ostanejo neznana. Pahorjeve pripovedi so kompleksno ustvarjen, vendar k enotnosti usmerjen tekst. Njegovo oblikovanje ni bilo ne lahko ne trenutno.

Zakonca Stanko in Danica Vuk, roj. Tomažič; vir: Wikipedia

To dokazuje iskanje pomenljivih imen za like: tako je Radko Suban prvotno Igor (bržčas je to namig na junaka Plisnierjeve pripovedi o levičarskem »heretiku«, ki jo je objavil Kocbek v reviji *Dejanje*). Najjasneje se to vidi v končni verziji *Zatemnitve*. Na enem mestu (na str. 78 izdaje druge izdaje) je Radko Suban še Igor. Pisatelj je očitno iskal ime, ki bi izrazilo nagnjenje k ljubezni – bistvenemu gibalbu njegove proze. Že to pa opozarja na drugačno vlogo erotike v njegovem opusu kakor v delih drugih avtorjev, za katere je pomembna (npr. za Alberta Moravio ali Henryja Millerja med njegovimi sodobniki).

Literarnost v tekstih, vezanih na določen čas in prostor, pričevalcu ne omogoča – kakor pisatelju zgodovinskega romana – konstruiranja dogodkovnega zaporedja in motivacij za ravnanja. Na tej ravni si ne dovoljuje niti drobnih korektur. Pahor se zato ni ognil tematizaciji situacij in momentov, za katere je vedel ali vsaj slutil, da bodo za (marsikoga) kočljivi.

To še posebej velja za roman *Zatemnitev*, ki rase iz njegove izkušnje rodnega mesta v prvih mesecih nemške zasedbe – do transporta v nacistično koncentracijsko taborišče. Pisatelj, ki je svoje delo posvetil spominu Danice Vuk (roj. Tomažič), je pripoved želel izdati leta 1975, ob okrogli obletnici konca vojne, vendar se Državna založba Slovenije, ki ji je bil rokopis oddan, zaradi hudih političnih pretresov po izdaji knjižice o Edvardu Kocbeku ni in ni mogla odločiti za natis. Pahor je potem roman objavil sam, v predelani verziji pa leta 1987 pri Slovenski matici. Drugo izdajo *Zatemnitve* so mnogi razumeli kot odgovor na knjigo Fulvia Tomizze *Mladoporočenca z ulice Rossetti*, ki je tematizirala tragično usodo pisatelja Stanka Vuka in njegove žene Danice. Pahorja je z njo vezala kratka, a globoka ljubezen, ki je mogla zaživeti predvsem zaradi izjemnih okoliščin. Stanko Vuk je bil kmalu po poroki zaprt in na drugem tržaškem procesu pred posebnim fašističnim sodiščem obsojen na dolgoletno zaporno kazen. Mussolinijev režim, ki je leta 1941 postajal vse bolj negotov, je tedaj že obračunaval s praktično vsemi slovenskimi političnimi skupinami. Stisk prepolni čas vojne je potem povezal Pahorja in Danico – ter ju nazadnje ločil. Ona je marca 1944 postala žrtev vse do danes ne docela pojasnjene atentata, ki je odnesel tudi življenje njenega iz zopora izpuščenega moža ter njunega skrivnostnega obiskovalca Draga Zajca.

Tomizza je odnos med Pahorjem in Vukovo obravnaval z mnogimi oddaljitvami od dejanskega stanja. Pri tem so opazen »ogljčni odtis« zapustili pisatelju nenaklonjeni slovenski krogi, ki so njegovega italijanskega kolega zalagali s polresnicami in neprijazno sfriziranimi informacijami. Po izidu obeh knjig so prišli do besede njuni bralci. Pa tudi sorodniki žrtev tržaške tragedije. Vukovi so menili, da je Pahor, ki je od Daničine matere dobil njen prstan, samo izkoristil priložnost in se potem v svoji pripovedi nepietetno ustil, drugi pa so razumeli pričevanjsko potrebo po utelesitvi doživetega v pripovedi. Ne glede na kar koli. Kar je (bilo), je za zmerom.